

İnsan inkişafı və insan hüquqları

Dayaniqlı insan inkişafının əsas şərtlərindən biri də insan hüquqlarının və azadlıqlarının təminatıdır. İnsan hüquqları və insan inkişafı eyni məramın və eyni missiyanın daşıyıcılarıdır - hər yerdə bütün insanların azadlığını, rifahını və layəqətini təmin etməkdir. Təhlükəsizliyi təmin edilməli bu azadlıqlar aşağıdakılardır:

XGender, irqi, etnik, milli mənşə və dini mənsubiyyətə görə ayrı-seçkilikdən azad olmaq;

X Layiqli həyat standartı yaşayaraq ehtiyacdən azad olmaq;

X Öz insan potensialını inkişaf etdirmək və reallaşdırmaq azadlığı;

X Qorxudan - şəxsi toxunulmazlığa qesdlərdən, işgəncələrdən, özbaşına həbslərdən və başqa zorakılıqlardan azad olmaq;

X Ədalətsizlikdən və qanunun aliliyinin pozuntularından azadlıq;

X Əqiddə, nitq, qərar qəbulunda iştirak və assosiasiyalarda birləşmək azadlığı;

X İstismar olunmadan layiqli iş yerinə yiyələnmək azadlığı.

Bu hüquq və azadlıqlar insan hüquqlarının universallığını təsbit edən ilk beynəlxalq sənəddə, 1948-ci ildə BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədə öz əksini tapmışdır. Bəyannamə beynəlxalq saziş (Konvensiya və ya Pakt) olmasa da, yalnız deklarativ xarakter daşısa da, yarımsərlilik dövründə, insan hüquqları prinsiplərinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Yuxarıda sadalananlardan başqa Bəyannamədəki hüquqlardan bir neçəsinin xatırlanması kifayət edər ki, sənədin universallığı və imperativliyi aydın olsun: bütün insanlar layəqət və hüquqlarına görə azad və bərabər doğulurlar. Hər bir şəxs irqindən, dərəcəsinin rəngindən, cinsindən, dilindən, dinindən, siyasi və digər əqidəsindən, milli və ya sosial mənşəyindən, əmlak, sosial mövqə və digər vəziyyətindən asılı olmayaraq, bu Bəyannamədə elan olunmuş bütün hüquq və azadlıqlara malik olmalıdır. Hər bir şəxs yaşamaq, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ vardır. İnsan Hüquqları haqqında Bəyannamədə əks olunmuş və şəxsiyyətin azad və harmonik surətdə inkişafına zəmanət verəcək əsas insan hüquqları sonradan digər mühüm beynəlxalq sənədlərdə daha konkretləşdirilmişdir. Belə sənədlərə "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası", "İrqi ayrı-seçkililiyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında beynəlxalq Konvensiya", "İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında" və "Mülki və siyasi hüquqlar haqqında" beynəlxalq sazişlər, "Qadınlar barəsində ayrı-seçkililiyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiya", "İşgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud layəqəti alqaldan davranış və cəza növlərinə qarşı Konvensiya" və digər beynəlxalq hüquq-normativ və ya hüquq-deklarativ sənədləri göstərmək olar. Əslində, İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannaməni tam hüququ ilə "insan inkişafının konstitusiyası" saymaq olar. İnsan təhlükəsizliyi konsepsiyasında olduğu kimi, insan hüquqları yanaşması ilə insan inkişafı ara-

sında çox sıx və üzvi əlaqə mövcuddur. Hər iki paradigma insan azadlığının təşviqinə çalışır və hər iki sahə bir-birini qarşılıqlı surətdə möhkəmləndirir: uğurlu insan inkişafı strategiyaları insan hüquqlarının normal müdafiəsi fonunda icra olunmalıdır, cəmiyyətin müxtəlif sahələrində insan hüquqlarının qorunması isə insan inkişafının yüksəlməsinə şərait yaradır. İnsan inkişafının insanlar üçün yaratdığı imkanlardan istifadə olunmasında mühüm şərt kimi bərabərliyin və ədalətin təmin olunması yolu insan hüquqlarının təminatından keçir. İnkişaf anlayışı və nəzəriyyələri ümumən fəlsəfi məfhum kimi inkişaf maddi və ideal nəticələrin son nəticədə, təbii yeni keyfiyyətinə doğru qaçılmaz, müəyyən istiqamətli, mərhələli və qanunauyğun surətdə dəyişməsidir. Əyani misal kimi iki nümunəni qarşı-qarşıya qoymaq olar: saat kəfikirinin yellənməsi, sadəcə, hərəkətdirsə, uşağın böyüməsi artıq inkişafdır. İnkişaf anlayışını fəlsəfi müstəvidə uzun-uzadı müzakirə etmək olar, lakin bizim niyyətimiz reallıqda, praktiki təcrübədə bir məqsəd kimi inkişafın, əslində, nə olduğunu başa düşməkdir ki, sonra ona doğru necə düzgün irəliləmək lazım olduğunu da müəyyən edə bilək. Ona görə də inkişaf anlayışını nəzəri-fəlsəfi müstəvidən çıxarıb siyasi-iqtisadi qərarların qəbulu prosesinin obyektivi olan cəmiyyət və ictimai proseslər fonunda araşdırmaq lazımdır.

Hələ qədim dövrlərdə tarixçilər və filosoflar ədalətli cəmiyyətin və mənəviyyətli inkişafı təbii tərk etməyə çalışmışlar.

Sosial nizamın və ya ictimai quruluşun "insanların xeyrinə" nə dərəcədə qulluq etməsinə əsasən, dəyərləndirilməsi ideyası, ən azı Aristotələ gedib çıxır. O deyirdi: "Aydındır ki, maddi sərvət bizim axtarışında olduğumuz ümdə məqsəd deyildir, çünki o faydalı olduğu qədər də, başqa nəyinsə naminə lazımdır. Aristotel uğurlu və uğursuz siyasi quruluşları insanlara "çiçəklənən həyat" yaşamaq imkanı verə bilib bilməmələrinə görə ayırırdı. Özü'nün məşhur qəti imperativlərində İmmanuel Kant insanların bütün fəaliyyətin həqiqi oriyentiri kimi qəbul edən qədim ənənəni davam etdirmişdir: "Elə hərəkət et ki, istər öz şəxsinde, istərsə də başqalarının şəxsinde insanlığa, sadəcə, vasitə kimi deyil, həmişə ümdə məqsəd kimi münasibət göstərsən." "Mənəvililiyin qızıl qaydası" ("özüne qarşı görmək istədiyini münasibəti başqalarına da göstər" və ya "özüne arzuladığını başqasına da etmə!") kimi tanınan həmin ənənə bu və ya digər formada antik dövrün filosoflarının - Aristotel, Miletli Fales, Hesiod, Sokrat, Platon və Senekanın əsərlərində, İbrahimi dinlərində - İudaizm, xristianlıq və islamda, eləcə də, Hinduizm və buddizm dinlərinin, konfusianlığın etikasında və mənəvi-əxlaqi normalarında öz əksini tapmışdır. Şərq müfəkkirlərinin və alimlərinin əsərlərində qızıl xətlə izlənen bir bu postulat bu gün insan inkişafı konsepsiyasının mərkəzi ideyalarındandır. Qərbdə Avisenna kimi tanınan böyük alim, həkim, şair, filosof İbn Sina deyirdi: "insan, məhz ona görə insan olur ki, o, başqalarının ehtiyaclarını təmin edir və başqaları da eyni cür hərəkət edir. Əbu Reyhan əl-Biruni hər hansı

məmləkətin çiçəklənməsini onun ərazisində elmin və biliyin inkişafına bağlayırdı. Onun fikrincə, insan şüurlu məxluq olduğundan, onun üçün ən ali xoşbəxtlik ətraf aləmin dərk edilməsi, ən böyük vəzifə başqalarının, xüsusən də, zəiflərin və kasıbların qayğısına qalmaqdır. Nizami Gəncəvinin, Məhəmməd Füzulinin, İmadəddin Nəsiminin, Əlişir Nəvainin, Ömər Xəyyamın, Nəsirəddin Tusinin və başqa klassiklərin əsərlərində yaradıcı, düşüncəli, əməksevər insan yer üzündəki məxluqatın arasında ən qiymətli, ən yaxşısı, ən kamili kimi tərənnüm edilir. Maariflənmə dövrünün alimləri ictimai inkişaf konsepsiyasının təkamülünə xüsusi təkan vermişlər. Didro insanı ən ali dəyər, yer üzündə olan bütün mədəni nailiyyətlərin yeganə yaradıcısı, kainatın şüur mərkəzi, hər şeyin başlanğıc götürdüyü və hər şeyin ona qayıdacağı istinad nöqtəsi hesab edirdi. Rasio-nal və ədalətli ictimai quruluşa gedən yolların axtarışında olan Jan Jak Russo ictimai inkişafda tərəqqinin və geriləmənin (proqresin və reqresin) dialektik ideyasını ortaya qoymuşdur. Onun fikrincə, qeyri-bərabərliyin yaranması cəmiyyətin inkişafında həm tərəqqinin (çünki təkmilləşmə və islah prosesi onun üzərində qurulur), həm də geriləmənin (çünki inkişaf nəticəsində, icma, ümumən, faydalansa da, fərdlər uduzurlar) təzahürü idi. İctimai sazişə əsaslanan birbaşa demokratiya Russonun arzuladığı siyasi ideal idi. Klassik iqtisadi məktəbin banisi və özəl sahibkarlığın həvarisi olmuş Adam Smit də təkid edirdi ki, iqtisadi inkişaf insanların "cəmiyyətdə özünü utancaqlıq hissi keçirmədən göstərərək" başqaları ilə qaynayıb-qarışmasına imkan verməlidir. Bununla da, Adam Smit yoxsulluğun kalori sayı və monetar göstəricilərdən də geniş bir təzahür kimi izahını, yoxsulların ictimaiyyətin ümumi faydasından bəhrələnməsi konsepsiyasını irəli sürmüşdü. Oxşar fikirlər sonralar Robert Maltus, Karl Marks və Con Stüart Mill kimi iqtisadi nəzəriyyəçilərin əsərlərində də öz əksini tapmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf problemləri və inkişafın qiymətləndirilməsi üçün optimal meyarların seçimi marginalizm və klassik iqtisadi nəzəriyyədən neoklassiklik kimi müxtəlif iqtisadi nəzəriyyə məktəblərinin nümayəndələri üçün əsas tədqiqat mövzusu olmuşdur. Müasir inkişaf nəzəriyyələri gəlince, neoklassik liberallizm XX əsrin sonlarında əsas konseptual yanaşma idi. Bu nəzəriyyənin başlıca prinsipi ondan ibarət idi ki, inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatı dövrünü yaşayan ölkələr üçün inkişafın ən mühüm şərtləri bazarların azad fəaliyyət göstərməsi və dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin azaldılmasıdır. İlk baxışdan, xüsusilə də, iqtisadi effektivlik nöqtəyi-nəzərindən bu müddəə heç bir şübhə doğurmurdu. 1970-ci illərin enerji böhranından sonrakı global inflyasiya və tənəzzül dalğalarına reaksiya olaraq bütüncü kəsirə və pul axınına nəzarət vasitəsilə inflyasiyaya nəzarət və makroiqtisadi stabillik ən vacib prioritetlərə çevrilmişdi. Həmin dövrdə Beynəlxalq Valyuta Fondunun və Dünya Bankının fəaliyyətində üstünlük təşkil edən bu prinsiplər sonra Vaşinqton Konsensusu adı ilə tanınırdı. Lakin ötən əsrin 80-ci illərin sonunda -

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına
Dövlət Dəstəyi Fondu**

KİVDİF

www.kivdf.gov.az

Bu yazı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə "İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, vətəndaşların hüquqi, siyasi mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial və siyasi fəallığın artırılması" istiqaməti çərçivəsində hazırlanıb

90-cı illərin əvvəlində borc böhranının dərinləşməsi və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə artım templəri arasındakı kəskin fərqlərin nəticəsində ənənəvi və neoklassik modellərə qarşı inamsızlıq gücləndi. İnsan inkişafı konsepsiyasının formalaşması, eləcə də, inkişafın dəyərləndirilməsi üçün sırf iqtisadi ölçülərə sosial göstəricilərin əlavə olunması, inkişafın "insaniləşdirilməsi" də, məhz bu dövrə təsadüf edir. Beləliklə, artıq XX əsrin son rübündə iqtisadi nəzəriyyədə iqtisadi inkişaf anlayışına yeni yanaşma bərqərar oldu. İqtisadi prinsiplərlə yanaşı sosial prioritetləri də özündə ehtiva edən bu yeniliyin əsas prinsipləri aşağıdakılardır: İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi təfəkkürün əsas istiqamətləri dövr inkişaf etmiş ölkələrdə üstün iqtisadi yanaşmalar inkişaf etməkdə olan ölkələrdə üstün iqtisadi yanaşmalar 1950-1960-cı illər Keynsianlıq Artım. Planlaşdırma və sənayeləşmə. 1970-ci illər Keynsianlıq. Marksizm. Neoklassik məktəbin dirçəlişi. Məşğulluq. Artım və resursların yenidən paylanması. Baza ehtiyaclar konsepsiyası. Asılılıq nəzəriyyəsi ("dependencia"). Resursların paylanmasında qiymətlərin və bazarın rolu. 1980-ci illər monetarizm və neoklassik iqtisadiyyatı bazaryönümlü iqtisadiyyat və minimum dövlət müdaxiləsi. Monetarizm və makrosiyasət. Yeni iqtisadi siyasət. 1980-ci illərin sonu - 1990-cı illərin ortasında artımın və ticarətin yeni nəzəriyyələri. İnformasiya assimetriyası. Alternativ motivasiyalar. İnstitusional iqtisadiyyat. İnsan inkişafı. Yoxsulluğa artan diqqət. Bazar iqtisadiyya-

tında dövlətin həlledici rolu. Transmilli korporasiyaların rolu. 1990-cı illərin ortası üçüncü yol. Sosialyönümlü bazar iqtisadiyyatı İnsan inkişafı. Ətraf mühit. Qloballaşma. İnsan hüquqları. İqtisadi artım özlüyündə inkişafın məqsədi və ya göstəricisi sayıla bilməz; X Əsas diqqət artımın keyfiyyətinə, onun alternativ mənbələrinə, amillərinə və əhatə etdiyi sahələrə yönəldilməlidir; X İqtisadi artım ilə insanların həyat şəraitinin yaxşılaşması arasında birbaşa əlaqə yoxdur (yeni milli iqtisadi sərvətin artması, avtomatik olaraq insanların daha da firavan yaşaması demək deyil); X İqtisadi artım daimi iş yerləri yaratmalı, varlı və yoxsul təbəqələr arasındakı qeyri-bərabərliyi dərinləşdirməməli, düzgün idarəçiliyin təkmilləşdirilməsi ilə müşayiət olunmalı, mədəni özlənəməx-suluşu qorunmalı və gələcək nəsillərin mənafeini hesaba almalıdır. Göründüyü kimi, insan inkişafı konsepsiyası yox yerdən yaranmamış, özündən əvvəlki iqtisadi, sosial, mədəni-əxlaqi və fəlsəfi mülahizələrdən bəhrələnməmişdir. Konsepsiyanın baniləri ixtisasca iqtisadçı olduqlarından, təbii ki, istinad materialları daha çox iqtisadi nəzəriyyələr olmuşdur. Başqa elmi-iqtisadi cərəyanlara nisbətən, institusionalizm və endogen artım nəzəriyyələrindən daha çox yararlanan insan inkişafı konsepsiyası, eyni zamanda, digər iki mənbənin: baza ehtiyaclar konsepsiyasının və insan kapitalı nəzəriyyəsinin məntiqini də özündə cəmləşdirmişdir.

VAHİD ÖMƏROV,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru